
Boris Mlakar

Slovenska protirevolucija s posebnim ozirom na konec vojne

Okupacija slovenskega ozemlja, posebej pa še uničevalni načrti vseh treh okupatorjev, je med vsemi zavednimi Slovenci zadela na odpor. Le-ta je pri različnih ljudeh, v različnem času ter v različnih okoliščinah nastopal v različnih in menjajočih se oblikah. Svoj vrhunec in največjo učinkovitost je dosegel v obliki organiziranega oboroženega boja, ki ga je vodila Osvobodilna fronta slovenskega naroda. Že na tem mestu naj poudarimo dejstvo, da je udarni in tudi revolucionarni pečat Osvobodilni fronti dajala predvsem vodstvena vloga Komunistične partije. To je ob že pred vojno prisotni idejni in politični razklanosti Slovencev ter ob novonastali »strategiji in taktiki« antagonističnih taborov postalo vir nove narodne tragedije. Iz objektivnih, zgodovinskih ter tudi novonastalih vzrokov se je tako take oblike odpora udeleževala le manjšina Slovencev, čeprav je seveda jasno, da niso bile izrabljene vse možnosti vključevanja Slovencev v aktivni odpor. Zgoraj omenjene oblike odpora so tako segale od intimne čustvene prizadetosti in odklanjanja prek pasivnega odpora pa vse do oboroženega napada na okupatorja.

Že iz zgoraj povedanega je razumljivo, da je trditev o vsesplošnem odporu relativna in postane pod določenimi kriteriji sploh vprašljiva, ko postavimo konkretne ljudi v konkretnih okoliščinah in v določenem času pod historiografski »drobnogled«. Na tem mestu ni prostora za razpravo o lestvici človeških vrednot ter morebitni prerez-poreditvi te lestvice v mejnih, to je vojnih razmerah, zato naj postavimo le trditev, da ima tudi v vojni življenje človeka in tudi širših skupnosti svoje zahteve, kar ima med drugim za posledico, da prihaja pod okupacijo tudi do sodelovanja z okupatorjem, do molčečega priznavanja njegove oblasti, do sprejemanja pomoči in skrbi od njega, do nevtralnosti itd., pri čemer je odločilen tudi konkretni položaj posameznika, zahteve in pritisk okupatorja, zahteve in pritisk narodnoosvobodilne in revolucionarne oblasti, mednarodni položaj ipd. Naš prispevek je posvečen prav pendantu narodnoosvobodilnega gibanja (NOG) in revolucije na Slovenskem, se pravi gibanjem, skupinam in formacijam, ki so svoj *raison d'être* videle prav v boju z NOG in revolucijo. Gre skratka za protirevolucijo, ki se je izražala tudi v obliki aktivne politične, ideološke in vojaške kolaboracije, ki jo je okupator uporabil v svojem prizadevanju, da bi uničil NOG, torej je šlo tu tudi za elemente narodnega izdajstva.

Nosilce protirevolucije in kolaboracije je moč identificirati med poglavitnimi pripadniki predvojnega »političnega razreda«, ki je po svoji razredni logiki težil k ohra-

Vloge Slovenske zaveze seveda v nobenem primeru ni mogoče primerjati z vlogo OF na narodnoosvobodilni strani. Njen združujoči vpliv je bil komaj omembe vreden, tako da se je politično življenje protirevolucije v glavnem odvijalo na nižjih ravneh strank in društev ali ad hoc interesnih skupin. V okviru katoliške in liberalne stranke je zaradi razcepljenosti tudi prihajalo do poskusov akcijskega združevanja ter sta bila tako ustanovljena Napredna delovna skupnost, Katoliški blok itd. Socialisti so bili v protirevolucionarnem taboru skoraj anonimni, edino omembe vredno ime je bil dr. Celestin Jelenc. V vojaškem pogledu so organizirali tri legije – Slovensko, Sokolsko in Narodno, ki naj bi jih vodil Vojni svet, vsaj v obdobju delovanja vaških straž. Če omenimo še četniškega komandanta in Mihailovičevega zastopnika majorja Karla Novaka in dejstvo, da so bile prav vaše straže nekakšno lovišče vseh zgoraj omenjenih in še drugih neomenjenih legalnih, pollegalnih in ilegalnih organov, je podoba o protirevolucionarni preorganiziranosti in veliki zmešnjavi popolna. Ob vsem tem so odhajala poročila ter prihajala navodila od slovenskih članov kraljevske vlade v Londonu ter od štaba Draže Mihailovića. Bistvo teh navodil je bilo vsaj nekaj časa povsem nedvoumno – uničiti je treba partizanstvo, z okupatorjem pa taktizirati ter po vsej sili doseči t. i. narodno enotnost. Z razvojem dogodkov ter kot posledica zavezniških pritiskov pa so ta sporočila postala anemična, iščoča izhode ter sprašujoča se, pač v smislu zgoraj omenjene kvadrature kroga. Krog slovenskih članov kraljevske vlade ter sopotniških emigrantov je ustanovil svoj Slovenski narodni odbor, počasi pa se je oblikoval center pomembnih voditeljev protirevolucije tudi v Rimu. Po osvoboditvi Rima sta se dejansko ta dva centra združila. Rim je bil važen zaradi pretoka informacij ter povezav, ki so v precejšnji meri tekle prek Vatikana in tudi zato je Miha Krek prišel v to mesto. V domovini je kot krovni organ še naprej ostajala Slovenska zaveza, ki je v emigraciji in prek nje tudi pri zahodnih zaveznikih nekaj časa veljala za zastopnika večine slovenskega naroda. Po padcu fašizma, ko se je v Sloveniji pričakovalo zavezniško izkrcanje, je bila nekako v središču zanimanja četniška inačica vojaškega udejstvovanja, čeprav se to na Novakovo žalost ni ustrezno pokazalo tudi v bistvenem povečanju števila slovenskih četnikov. Tedaj je prišlo tudi do nekaterih poskusov približevanja NOG s strani vodstva bele garde z namigi, da bi lahko prišlo do združitve oziroma premirja, vendar je vodstvo NOG in seveda predvsem KPS glede na zanj nesprejemljive pogoje to odbilo.⁵ Pri tem se je v veliki meri angažiral Lojze Ude, ki pa je v veliki meri doživel le prikrit posmeh.

Po kapitulaciji Italije, ko je protirevolucija s propadom bele in plave garde doživela boleč poraz ter se je izkazala napačnost njenih kalkulacij, je pod nacističnim okupatorjem nastopil nov slovenski faktor, in sicer general Leon Rupnik v vlogi kvizlinga t.j. predsednika Pokrajinske uprave v Ljubljani. To je bilo strankarskim voditeljem v precejšnji meri dobrodošlo, saj je tako teža odkrite kolaboracije v veliki meri padla prav na Rupnika, še posebej, ker se je general odločno angažiral pri organiziranju no-

⁵ Arhiv SRS, Zbirka Lojzeta Udeta, š.k.17; A IZDG, Zbirka Zorana Poliča, pismo Marku iz Ljubljane 8. 7. 1943; Edvard Kocbek, Listina, Ljubljana 1982, str. 115, 116; A IZDG, Cankar, fasc. 8/II, IRAS 29. 8. 1943.

ve kolaboracionistične formacije, domobranstva. Vzpostavitev le-tega je bilo tudi za protirevolucionarne voditelje tako pomembno, da so zaradi tega tvegali tudi status ilegalnosti. Vloga Slovenske zaveze je namreč stopila v ozadje, v ospredje pa je stopil nov organ, Protikomunistični odbor, pri čemer so nekateri njegovi člani tudi javno oziroma uradno navezovali stike z generalom Rupnikom in Erwinom Rösenerjem.⁶ Odbor je deloval tudi v letu 1944, najbolj odmevna pa je bila njegova akcija za predajo in podpisovanje t.i. »božične« protikomunistične spomenice decembra 1943.⁷

Posledica vseh teh akcij je bil nastanek močnega Slovenskega domobranstva v Ljubljanski pokrajini, pozneje pa je sledila tudi ustanovitev podobnih formacij na Primorskem in Gorenjskem, medtem ko je zaradi nacističnega odpora na Štajerskem ostalo le pri omejenem delovanju četniškega odreda Jožeta Melaherja-Zmagoslava. Zanimivo je, da je samo pri teh štajerskih četnikih moč zabeležiti nekaj zavestnih oboroženih napadov na postojanke nemškega okupatorja. Odkrita oborožena podpora nacistom pa je vzbudila pomisleke tudi pri emigrantih, toda odgovor iz Ljubljane je bil, »da ljudem moramo priporočati domobrance, da si vsaj na ta način rešijo golo življenje in morejo morda enkrat tudi priti v položaj, da obračunajo s partizani«. Dalje naj že na tem mestu citiramo dele iz tega dokumenta, ki neposredno zadevajo dileme ob koncu vojne. Ivan Avsenek namreč naprej piše Kreku: »Kdaj in kako bodo domobranci branili to, kar je vsebovano v njihovem imenu, tudi proti okupatorju, o tem so mogoče samo prerokbe. Vsakdo pa je trdno prepričan, da se bo to enkrat tudi zgodilo in to nam mora za enkrat zadostovati. Gledali bomo, da prehite partizane v prevzemanju nemškega orožja, če se jim to posreči, potem upamo, da se izognemu komunistični revoluciji ob prevratu.«⁸ Tu na kraju izraženo upanje je vse bolj postajalo glavna preokupacija protirevolucionarnih načrtov in akcij. Glede na to, da je tekom leta 1944 postalo dokončno jasno, da je vojna za Nemčijo izgubljena, je v ospredje prihajala tudi zaskrbljenost za usodo domobrancev v primeru, da ob koncu razvoj dogodkov ne bo potekal po željah vodstva protirevolucije. Znamenj in dogodkov, ki so nakazovali, kako se bo končala vojna v Evropi in posebej še v Jugoslaviji, pa je bilo vse več. Začelo se je z drugim zasedanjem AVNOJ-a, ki mu je sledilo postopno mednarodno priznanje s kulminacijo v obliki sporazuma Tito - Šubašić junija 1944. Nekako v istem času se je na zahodu pričela druga fronta, osvobojen je bil Rim, v Nemčiji sami pa je kmalu sledil atentat na Hitlerja. Rdeča armada je prestopila sovjetske meje, kapitulirali sta Romunija in Bolgarija, končno pa je bil 20. oktobra osvobojen Beograd. V protirevolucionarnih ilegalnih krogih so bila vsa ta dogajanja burno komentirana, toda deloma bolj v obliki kavarniških omizij kot pa z vidika jasno določenega političnega programa. Domobranci, s katerimi so se neposredno ali vsaj posredno identificirali vsi protirevolucionarji, so že imeli za seboj prisego, v kateri se kot stran, proti kateri se je tre-

⁶ ZA RSNZ, Šmajd; Rupnikov proces, št. 1478.

⁷ Zgodovinski arhiv CK ZKS, VOS-II-2/4, poročilo 31. 12. 1943; Arhiv SRS, Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev, fasc. 15, dopis 31. 12. 1943; A IZDG, fasc. 460/III; 112/I-II; Jutro 25.12. 1943, 28. 12. 1943 itd.

⁸ A IZDG, Cankar, fasc. 8/II, Oljar Bohinjcu 18.12. 1943; Public Record Office, FO 371/44269. Za dokumente iz tega arhiva se zahvaljujem dr. Dušanu Bibru.

ba boriti, omenjajo tudi zavezniki.⁹ Toda začuda prevladujeta še optimizem in vera v pozitiven razplet, domobranci pa, ali so bili pod velikim nemškim pritiskom ter so torej bili neobveščeni ali pa so povsem zaupali političnim voditeljem. Skupni imenovalec tega optimizma je vse bolj postajala magična beseda »Angleži«, ponekod še v povezavi s kraljem Petrom. Razvoj dogodkov v osvobojenih zahodnoevropskih deželah je do neke mere potrjeval ta optimizem, pri čemer so imeli v mislih dejstvo, da odporniška gibanja po osvoboditvi kot taka nikjer niso v celoti prevzela oblasti, še manj pa seveda tista, ki so jih vodili komunisti. Prav primer Grčije, kjer so bili slednji temu najbližje, je nekako spet potrjeval ta pričakovanja. Seveda so v teh diskusijah želje večkrat preglasile hladen razmislek in logična predvidevanja, tako da je bilo v njih, kot se je izkazalo, precej nerealnega fantaziranja.

Končni cilj in pravzaprav pogoj za vse to je bila brez dvoma zasedba naših krajev s strani Angležev. Prav poleti 1944 so bila ponovno pričakovanja o izkrcanju zveznikov nekje v Istri vsesplošna, protirevolucionarno vodstvo pa je reagiralo podobno kot leto dni prej, skušalo je okrepiti četniško akcijo, kajti četniki so kljub vsemu še imeli neko splošno avreolo odpornišva in bi se prek njih nekako dalo priključiti zveznikom. Moštvo naj bi seveda dali domobranci, toda ta akcija je več ali manj propadla, najbolj zaradi splošne negotovosti predvidevanj, na katerih je slonela, še bolj pa zaradi odločnega odpora Rupnikove linije med kolaboracionisti ter seveda odločne protiakcije nacističnih oblasti, ki so s tem v zvezi izvedle v letu 1944 več valov aretacij.¹⁰ Sicer pa na čelu slovenskih četnikov tedaj ni več stal propadli Karel Novak, temveč polkovnik, pozneje general Ivan Prezelj-Andrej, četnikom pa se je priključil tudi krščansko-socialistični dezertler Janez Marn-Črtomir.

Ob vsem tem je bilo dogajanje in delovanje v protirevolucionarnem taboru precej stihijsko in razdrobljeno, polno je bilo majhnih »disidentskih« skupin in prostih strelcev, polno njihovih stopenj legalnosti oziroma ilegalnosti. Še najbolj ustaljen in resen vtis je dajala najmočnejša sila – Slovenska ljudska stranka s svojimi izvršilnimi organi ter z močno ilegalno vojaško formacijo – Slovensko legijo. No, predvsem v pričakovanju usodnih dogodkov ter v skladu s tradicijo meščanske politike, je proti koncu leta 1944 slovenski protirevolucionarni tabor sklenil združiti svoje sile ter s tem doseči uskladitev in uspešnost svojih akcij. Šlo je za ustanovitev t. i. Narodnega odbora (NO), ki naj bi formalno pričel delovati 29. oktobra 1944. Dejansko se je to zgodilo šele sredi decembra, ko so se predstavniki katoliške in liberalne stranke dokončno dogovorili glede zastopanosti v odboru (v razmerju 7:6) ter hkrati formulirali t. i. »narodno izjavo z 29. oktobra 1944«. ¹¹ Le-ta je sedaj predstavljala politično osnovo za vse nadaljne akcije protirevolucionarnega vodstva, zato naj na kratko predstavimo njeno vsebino. V bistvu gre za narodnopolitični program, na kratko formuliran v štirih točkah

⁹ Janez Peršič, Domobranska prisega dne 20. aprila 1944. Prispevki XIII/1973, št. 1-2, str. 211-227; ZA RSNZ Rupnikov proces, št. 1981, 2383, 2519; Božidar Fink, Slovensko domobranstvo in njegova prisega. Vestnik XXXV/1984, št. 1, str. 3-19.

¹⁰ ZA CK ZKS, VOS-II-3/6, poročili 26. 8. 1944 in 6. 9. 1944; ZA RSNZ, Rupnikov proces, št. 1596, 1362; A IZDG, fasc. 111a/VII, Vesti 11. 4. 1944; Public Record Office, FO 371/44287.

¹¹ ZA RSNZ, Šmajd, št. 1222, 1236.

oziroma zahtevah. V prvi se zahteva državno-pravno združitev vsega slovenskega narodnega ozemlja v Zedinjeno Slovenijo, ki mora biti v geografskem, prometnem in strateškem oziru tako zaokrožena celota, da bosta zavarovana nemoteni narodni in gospodarski obstoj in razvoj slovenskega naroda. V drugi točki podpisniki zahtevajo federativno, na demokratični podlagi in socialno pravično urejeno kraljevino Jugoslavijo pod vladarsko hišo Karadjordjevičev, katere sestavni del je tudi narodna država Zedinjena Slovenija. V tretji točki se formulira razmejitev pristojnosti med zvezno državo ter narodno državo ter način sprejetja zvezne ustave. Četrta točka končno zahteva temeljito socialno in gospodarsko preosnovo, ki bo uničila gospodstvo kapitala nad delom, priznala vsem delovnim slojem, družinam in poedincem njihove socialno-gospodarske funkcije ter jim zagotovila človeka vredno življenje. V zaključku izjave stoji, da za uveljavljanje teh narodnih zahtev ustanovljeni Narodni odbor za Slovenijo kot vrhovna narodna oblast združuje začasno, dokler ne nastopijo urejene razmere, v svojih rokah pravice suverena in najvišje upravne oblasti.¹²

V bistvu so bile v tej izjavi ponovljene zahteve iz programa SLS iz jeseni 1941. Velika sprememba je bila seveda v tem, da sedaj pravice suverena in najvišje upravne oblasti niso bile več pri kraljevski vladi v Londonu, temveč v rokah NO. To je bilo torej »revolucionarno« dejanje, v katero pa je bilo protirevolucionarno vodstvo prisiljeno, pač zaradi »neurejenih razmer«. To je bil svojevrsten izraz za niz dogodkov, ki se je začel s sporazumom Tito-Šubašić in kulminiral z nastankom Demokratične federativne Jugoslavije, kraljevska vlada tudi že zdavnaj ni bila več tisto, kar je bila, Draža Mihailović ni bil več njen minister itd. Z drugimi besedami, razmere bi se zanj uredile šele, ko bi bilo NOG v vojaškem in tudi političnem smislu izrinjeno s prizorišča v Jugoslaviji, oziroma vsaj s prizorišča v Sloveniji. Vse bolj je sicer postajalo jasno, da je v jugoslovanskem merilu to skoraj čista iluzija, medtem ko je bilo za položaj v Sloveniji še določeno upanje, seveda ob predpogoju, da to ozemlje zasedejo zavezniške sile. V tem primeru pa je veljalo biti pripravljen, tako v vojaškem kot političnem smislu. Delovanje Narodnega odbora do konca vojne je treba zato ocenjevati zgolj z vidika teh predvidevanj oziroma upanj.

Narodni odbor je bil rezultat pogajanj najožjih vodstev obeh glavnih strank, zato je potem sledila akcija pridobivanja čim širše podpore med pomembnimi osebnostmi iz protirevolucionarnega tabora. Šlo je za t.i. podpisovanje Narodne izjave in do 20. decembra 1944 se je pod njo podpisalo 109 oseb s katoliške ter 19 oseb z liberalne strani. S podpisovanjem naj bi zaključili 15. januarja 1945.¹³ Sicer je NO vodil ožji odbor, vendar je bilo glavno operativno telo štiričlansko predsedstvo, prvi predsednik je bil dr. Joža Basaj, tajnika pa dr. Marijan Zajc ter dr. Albin Šmajd. Odbor se je sedaj v vseh pogledih začel pripravljati na prevzem oblasti v Sloveniji ob koncu vojne. Njegovi člani ter razni strokovnjaki iz kroga njegovih sopotnikov so pripravili skoraj vse temeljne in celo izvedbene akte, potrebne za delovanje te bodoče oblasti. Ti elaborati so zadevali celo družbenoekonomski sistem, saj je bil npr. izdelan Zakon o ustanovitvi

¹² ZA RSNZ, Šmajd, št. 1236.

¹³ ZA RSNZ, Šmajd, št. 1247.

Narodnega stanovskega sveta. Predviden je bil sistemčasne uprave, tudi na ravnih pokrajin, okrožij, okrajev in občin. Ustanovljeni so bili pokrajinski odbori, vanje so bili imenovani vidni protirevolucionarni voditelji, vendar je bilo v začetku zaznati njihovo delovanje le v Ljubljani, saj so imeli slabo zaslonbo na terenu z delno izjemo Gorenjske in Primorske. V slednji je bil položaj specifičen, saj je tu že od pomladi 1944 deloval Narodni odbor na čelu z dr. Jankom Kraljem. Le-ta je nato odšel v Rim ter tam decembra 1944 umrl, medtem ko se je pa na Primorskem koncentrirala cela kopica srbskih in srbijanskih kolaboracionističnih enot, ki so se skupaj s slovenskimi domobranci borile proti enotam NOV in POS. Med njihovimi voditelji je bil srbski fašistični vodja Dimitrije Ljotić, ki je postal zelo agilen tudi na področju raznih političnih prizadevanj. Podobno kot Narodni odbor je skušal doseči akcijsko združitev vseh protikomunističnih sil v Sloveniji, posebej še na Primorskem. Videti je, da so primorski protirevolucionarni voditelji deloma zapadli pod njegov vpliv ter v tem smislu ustanovili nov Akcijski odbor, vendar pa je Narodni odbor v Ljubljani le dosegel, da se mu je podredil kot njegova primorska izpostava.¹⁴ Podobno kot vodstvo NOG je tudi protirevolucionarno vodstvo smatralo Primorsko za izredno pomembno območje, kjer naj bi se zaradi pričakovanja prihoda zavezniških sil odločalo o izidu borbe za prevlado v Sloveniji.

Glede na to, da je v tistem času vojna še trajala, je bilo jasno, da so se kljub vsemu bistvene stvari reševale na vojaškem področju. Tega se je zavedal tudi Narodni odbor, ki je v skladu s svojim načrtom o koncentraciji vseh protikomunističnih sil v Sloveniji že decembra 1944 pričel z razvijanjem koncepta o t.i. Slovenski narodni vojski (SNV). Zanimivo bi bilo vedeti, ali je ta koncept kakorkoli povezan z odlokom Draže Mihailovića, ki je 1. decembra 1944 v okviru Jugoslovanske vojske v domovini ustanovil srbsko, hrvatsko in slovensko armado ter skupino muslimanskih korpusov, hkrati pa imenoval njihove komandante.^{14a} 28. decembra sta se oba tajnika odbora sešla z Ivanom Prezljem – generalom Andrejem, ki je bil poveljnik slovenskih četnikov ter zastopnik Draže Mihailovića. Seznanila sta ga z ustanovitvijo Narodnega odbora ter njegovimi pravicami, pri čemer sta poudarila, da le-te vsebujejo tudi vrhovno poveljstvo nad slovensko oboroženo silo. General je sprejel tako stališče odbora, tajnika pa sta mu zagotovila, da njega pri ustanavljanju bodoče SNV ne bodo prezrli. Toda v kakšnem širšem okviru naj bi delovala SNV? Draža Mihailović ni imel tedaj v pravem oziru nobene podlage za svoje delo, niti ni bil priznan od kralja ali vlade za izvajanje kakršnekoli oblasti na jugoslovanskem ozemlju, deloval naj bi le kot zasebnik, ki vrši neko politiko in vodi neko gibanje. Sledila pa je pomembna napoved dr. Marijana Zajca: »Narodni odbor za Slovenijo pa hoče Mihailovića legalizirati kot načelnika štaba vrhovne komande, ki pripada kralju in mu tako dati na slovenskem ozemlju for-

¹⁴ Boris Mlakar, *Domobranstvo na Primorskem (1943–1945)*. Ljubljana 1982, str. 217; Mladen Stefanović, *Zbor Dimitrija Ljotića 1934–1945*. Beograd 1984, str. 320–325; N. K., *Delo srbskih prostovoljcev v Sloveniji*. Tabor 1976. št. 1–2, str. 21–34.

^{14a} Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tom XIV, knjiga 4, št. 111, str. 430–432.

malno legitimacijo.«¹⁵ Tako stališče Narodne odbora je veljalo vse do konca vojne, vsemu mednarodnemu dogajanju navkljub. Mihailović, ki je imel tedaj že pomemben del sil v Sloveniji, je to pobudo sprejel z obema rokama ter je v začetku marca 1945 poslal Andreju depešo, v kateri se zavzema za krepitev Narodnega odbora, svetuje, naj se pošlje vse sile vanj, vendar dostavlja, da bo imel odbor prek njega čvrsto zvezo s Centralnim nacionalnim komitejem in da naj pošlje vanj svojega delegata. Ta svojevoljna vključitev v četniški CNK pa je slovenske protirevolucionarje le vznevoljila ter so v odgovoru 19. marca 1945 poudarili, da za omenjeni komite sploh še niso slišali, da črpa Narodni odbor za Slovenijo pravno osnovo za svoj obstoj in delovanje zgolj iz sklepa poslancev in drugih predstavnikov slovenskega naroda z 29. oktobra 1944 (!). Z nobenim dejanjem ne bo NO prejudiciral stališča slovenskega naroda do vseh perečih vprašanj, ki bodo predmet bodočih razgovorov pri urejanju skupne federativne države. Ponovno pa je bilo zagotovljeno, da je Narodni odbor v formalnem pogledu, vsaj za ozemlje narodne države Slovenije, vrnil generalu Mihailoviću položaj, ki mu ga je svoječasno vzela jugoslovanska vlada.¹⁶ Sicer pa je Narodni odbor že z uredbo z dne 3. januarja 1945 ustanovil Slovensko narodno vojsko. Kot je bilo dogovorjeno, je njen poveljnik postal general Andrej, njegov pomočnik pa Mirko Bitenc, major Slovenskega domobranstva, poveljnik Slovenske legije ter četniški komandant za vzhodno Slovenijo. Kljub prizadevanjem pa si Narodni odbor ni uspel podrediti srbskih četniških enot v Sloveniji, kjer je težave povzročal predvsem general Miodrag Damjanović, Mihailovićev delegat. Sklenjeno je tudi bilo, da naj bi poveljnik celotne Jugoslovanske vojske v domovini v Sloveniji postal general Andrej, Damjanović naj bi bil njegov načelnik štaba, poveljniki posameznih nacionalnih delov pa bi bili Kosta Mušicki, Matija Parac ter Leon Rupnik. Enotnosti pa niso dosegli, saj so srbski četniki delovali po svoje, med Narodnim odborom in generalom Andrejem je tudi nastalo določeno nasprotje, o Rupniku na čelu SNV pa seveda ni bilo govora.^{16a} Zato je narodni odbor na kraju na čelo SNV postavil Franca Krenerja, ki ga je sam povišal v generala. Povsem je pritegnil Narodnemu odboru le Ljotić, toda on se je ponesrečil pri Ajdovščini 23. aprila 1945.¹⁷ Kljub številnim povišanjem častnikov, kljub organizaciji SNV v štiri divizije ter dva odreda, kljub načrtovani mobilizaciji itd., SNV kot taka sploh ni zaživela. Predvidena je bila celo zaprisega, toda razen osamljenih glasov ni nobenih dokazov, da bi predvsem domobranci zaprisedli kralju Petru ali pa Narodnemu odboru.¹⁸ Na Primorskem se je položaj konec aprila za kolaboracioniste zelo hitro poslabšal in da bi se izognili zajetju s strani enot IX. korpusa oziroma 4. armade so se srbski in slovenski četniki ter primorski domobranci zadnjega aprila 1945 že pomaknili prek Soče. V nekem smislu so Narodnemu odboru ostali zvesti le ljotičevci, ki so se pozneje umak-

¹⁵ ZA RSNZ, Šmajd, št. 1253.

¹⁶ ZA RSNZ, Šmajd, št. 1308.

^{16a} Draža Mihailović je mimo Narodnega odbora imel z Damjanovićem drugačne načrte. Glej Zbornik dokumenata..., tom XIV, knjiga 4, št. 192, str. 962.

¹⁷ N. K., Delo srbskih prostovoljcev v Sloveniji, str. 26-33.

¹⁸ Vinko Fortuna, Kaj smo in nismo bili. Klic Triglava, št. 347, april 1968, str. 13; Stane Buda, 3. maj in Slovensko domobranstvo. Smer v slovensko državo, št. 82, avgust 1979.

nili skupaj s slovenskimi domobranci na Koroško. V Furlaniji so umikajoči se, ki jih lahko že označimo za begunce, naleteli na britanske enote iz 6. divizije 8. armade ter kmalu postali vojni ujetniki, čeprav so v začetku imeli nekoliko drugačna pričakovanja. To je jasno razvidno iz prve depeše, ki jo je 2. maja zjutraj poslal v Ljubljano četniški stotnik Julij Kuhar-Slobodan: »Nahajamo se v Furlaniji. Zavezniški delegati prišli nocoj k nam. Danes pridejo z vojsko. Smo optimisti. Zna se pa tudi dogoditi, da nas začasno internirajo. Nič zato, naša stvar bo sigurno zmagala. S partizani imamo borbe do zadnjega, posebno pri Gorici.«¹⁹ Že prejšnji dan pa je o stiku z Britanci Ljubljano obvestil general Andrej ter pri tem omenil pogovore, ki da so v teku.²⁰ Depeše so se v teku 2. in 3. maja na relaciji Ljubljana-Furlanija kar vrstile. Stotnik Kuhar je 2. maja tudi poročal, da je dr. Anton Kacin v imenu Narodnega odbora od politikov prvi prišel v zvezo z Britanci ter jim je predal memorandum. Čez slabi dve uri je Ljubljana odgovorila, da Narodni odbor pozdravlja zaveznike in prosi da takoj pridejo v Ljubljano itd.²¹

V tem času in pa v tednih pred tem je v Ljubljani med vodstvom protirevolucije vladala prava mrzlica, saj so bile pred njim domała neresljive naloge kot npr. zaustaviti prodor Jugoslovanske armade, znebiti se nemškega tutorstva, proglasiti Slovenijo za poseben subjekt v smislu mednarodnega prava, doseči, da zavezniki zasedejo Slovenijo ter, če vse to ne bi uspelo, vsaj rešiti domobrance. Po svoje se je Narodni odbor na internacionalizacijo problema Slovenije kar dobro pripravil, tako je izdal izkaznice za svoje člane tudi v angleščini, pripravil jim je diplomatski potni list (*Le gouvernement national slovène!*), ustanovil Agencijo Slovenijo, poslal ameriškemu državnemu sekretarju Edwardu Stettiniusu protest zaradi udeležbe Titove vlade na konferenci Združenih narodov v San Franciscu itd. Vse te aktivnosti, pri čemer se tukaj ne dotikamo v literaturi že obdelane problematike odnosov Narodnega odbora z generaloma Rupnikom in Rösenerjem, so potekale večkrat istočasno in vzporedno, zato jih je težko navesti v njihovem natančnem vzročnem zaporedju, zašli pa bi tudi v velike podrobnosti. Omenimo naj zato vrhunec tega dogajanja, namreč znano zasedanje na Taboru v Ljubljani ponoči 3. maja 1945. Šlo je pravzaprav za zasedanje ponovno v življenje priklícane Slovenske zaveze, ki naj bi delovala kot narodno predstavništvo, se pravi kot slovenski parlament. Res je bilo med njimi nekaj narodnih poslancev izpred vojne, toda večino članov je Narodni odbor enostavno imenoval ter jim poslal vabilo na zasedanje. Udeležilo se ga je 39 poslancev, šesterica povabljenih pa je manjkala. Prisotna sta bila tudi škof dr. Gregorij Rožman ter Mihailovičev zastopnik inž. Vladimir Predavec. Zborovanje se je proglasilo za prvi slovenski parlament, ustanovilo slovensko vlado ter proglasilo ustanovitev – nastanek Združene Slovenije v federativni Jugoslaviji ter poslalo brzojavko kralju Petru II, predsedniku Harryju Trumanu, premieru Winstonu Churchillu ter ministru (!) Mihi Kreku. Kralj je bil s tem povabljen na »svobodno slovensko ozemlje«, ostali trije pa so bili naprošeni za nujno intervencijo –

¹⁹ ZA RSNZ, Šmajd.

²⁰ Jože Melaher, Ob 30-letnici konca vojne in revolucije, Vestnik XXVI/1975, št. 7-8, str. 109, 110.

²¹ Prav tam; ZA RSNZ, Šmajd.

zasedbo Slovenije, »da se prepreči nadaljne prelivanje krvi« oziroma »nadaljne oborožene akcije partizanov proti miroljubnemu slovenskemu ljudstvu«. ²² Krek je na to takoj reagiral ter že 5. maja raznim vojaškim in političnim zavezniškim oblastem poslal pismo, v katerem je prikazal položaj v Sloveniji z vidika ogroženosti slovenskega prebivalstva in njegove »začasne vlade« od strani komunističnih napadalcev, ki sicer obvladajo samo okraja Metlika in Črnomelj ter zaprosil za zasedbo celotnega slovenskega ozemlja s strani zavezniških sil. ²³ Seveda je Krek podobne intervencije izvrševal tudi poprej, med drugim je posredoval papežu Piju XII. pismo škofa Rožmana z 20. novembra 1944, v katerem ga slednji prosi, naj pri zapadnih zaveznikih posreduje, da bi njihove sile zasedle slovensko ozemlje in Primorje in »v vsej deželi vzpostavile začasni režim pravilnosti in miru brez slehernega sodelovanja teroristične komunistične partizanske Osvobodilne fronte, kajti samo s takim ukrepom bo preprečena nova ponovitev nepotrebne, obžalovanja vrednega prelivanja nedolžne krvi«. ²⁴ Škof je svojo prošnjo ponovil tudi sedaj, 5. maja 1945, ko je poslal glavnemu stanu feldmaršala Harolda Alexandra brzojavko: »Da se prepreči nadaljne krvoprelitje in uničenje slovenskega naroda, prosim hitre intervencije po Vaših oboroženih silah v Sloveniji.« ²⁵ Vendar je bilo protirevolucionarno vodstvo v Ljubljani že 3. maja opozorjeno, da s tem verjetno ne bo nič, stotnik Kuhar je namreč sporočil, da še ni nobenih izgledov, da bi zavezniki okupirali Slovenijo prek Soče. Imajo konferenco z britanskimi častniki, ki pravijo da je to zelo težak problem in da mora Churchill sedaj »zagrizti tudi v jugoslovansko vprašanje«. ²⁶ To bi bilo tudi v skladu s pričevanjem generala Prezlja in njegovega telegrafista Bogomila Glavana, ki naj bi prejel ukaz feldmaršala Harolda Alexandra, da naj prenehajo sovražnosti med partizani in protikomunistično vojsko ter da naj se slednja v celoti umakne v Italijo, kjer ji on zagotavlja zaščito. Pričevalca žal ne navajata datuma tega ukaza. Prezelj naj bi to ukazal tudi Mirku Bitencu, ki je odgovarjal za Slovensko domobranstvo, toda slednji naj ne bi poslušal ter so se domobranci zato umaknili na Koroško. ²⁷

Toda domobranci iz Ljubljanske pokrajine in Gorenjske se v prvih dneh maja sploh niso mogli več umikati proti Primorski, ki je bila tedaj že osvobojena. Narodni odbor je imel premalo avtoritete, predvsem pa je bil preveč zaposlen z ožjimi političnimi zadevami, da bi posvečal mnogo pozornosti vojaškim vprašanjem. S tem se je ukvarjal general Rupnik, ki je zasnoval nek načrt o poslednji obrambi v zgornji Savski dolini, toda videti je, da ta njegov načrt ni imel nobenega odmeva oziroma operativ-

²² Slovenec 4. 5. 1945; Tabor 1975, št. 4-5, naslovna fotografija!

²³ Dokumenti dr. Krekove delavnosti v emigraciji. Zbornik Svobodne Slovenije 1973-1975, str. 197, 198; Jože Melaher, Iz dr. Krekove zapuščine. Vestnik XXI/1970, št. 3, str. 98-102.

²⁴ Jakob Kolarič, Škof Rožman. III. del, Celovec 1977, str. 331; Jozo Tomasevich, Četnici u drugom svjetskom ratu. Zagreb 1979, str. 398.

²⁵ ZA RSNZ, Šmajd.

²⁶ Prav tam.

²⁷ Jože Sladič, Zadnji pohodi 35. čete. Tabor 1975, št. 12, str. 319. Ta vir ni posebej zanesljiv, vendar v kolikor drži podatek o ukazu feldmaršala Alexandra, je to ena od možnih razlag problema, zakaj britanske oblasti niso izročile Jugoslaviji kolaboracionistov, ki so se nahajali v Furlaniji, za razliko od onih na Koroškem.

nih posledic.²⁸ Poleg tega je Rupnik delal Narodnemu odboru še druge težave, saj je nekaj časa hotel formirati svoj odbor, vendar je končno sprevidel, da je njegova ljotičevska ekipa le preveč osamljena ter se je nato pod pritiskom politikov in škofa odpovedal komandi nad Slovenskim domobranstvom ter tudi politični funkciji predsednika pokrajinske uprave. Nadomestila sta ga taborska vlada in pa general Krener, ki je podrejenim enotam poslal depešo, da se borbe nadaljujejo.²⁹ Zaradi neuspele »ločitve« od Nemcev, zaradi močnega pritiska NOV ter zaradi nevarnosti obkolitve pa se je moral Krener odločiti za umik na Koroško. Protirevolucionarno vodstvo, ki je še 27. aprila razmišljalo o nemogoči ideji vključitve komunistov v Narodni odbor, je bilo seveda tudi prisiljeno na umik na Koroško. To je zanj pomenilo odhod v emigracijo, medtem ko je to pomenilo za večino domobrancev pot žalostni usodi nasproti.

O usodi domobrancev v primeru zanje neugodnega razpleta vojnih dogodkov so različni dejavniki razmišljali vsaj od srede leta 1944 dalje. Najenostavnejša rešitev, toda za protirevolucionarno vodstvo seveda nesprijemljiva, bi bila, če bi obe t.i. Titovi amnestiji za sodelavce okupatorjev uspeli v tem smislu, da bi prešli na stran NOV. S tem bi seveda domobranstvo kot tako izginilo. Toda med dolenjskimi, notranjskimi in gorenjskimi domobranci ne 15. september in ne 15. januar nista imela skoraj nobenega uspeha, nekaj več je bilo tega le med primorskimi domobranci, ki pa sicer niso pomenili pomembnejšega vojaškega faktorja.³⁰ Vzrokov za to je bilo več, poudarili pa bi neinformiranost, kontrolo nemških oblasti, strah pred partizanskimi sankcijami kljub nasprotnim zagotavljanjem, prepričanje v pravilnost in perspektivnost protikomunistične borbe itd. V podobnem smislu je odjeknil tudi govor bivšega ministra dr. Alojzija Kuharja na londonskem radiu v dneh od 8. do 11. septembra 1944. V njem je očitno pod vplivom britanskih oblasti pozval na enotnost, zato pa naj bi se domobranci priključili NOV. Učinka tudi njegov govor ni imel, v domovini pa je doživel porogljive in odklonilne komentarje, n. pr. v obliki letaka »Plačanci, roke proč od nas!« pa tudi članek Borisa Kidriča »Gospod Kuhar je spregovoril« ni bil najbolj prijazen. Po vojni je Kuhar zagotavljal, da je imel omenjeni govor zgolj zato, da bi rešil domobrance.³¹ Njegov ministrski kolega France Snoj je storil še več, seveda ne samo zaradi domobrancev, čeprav je res, da je imel v njihovih vrstah tudi svojega sina. Na predlog Izidorja Cankarja je prišel na osvobojeno ozemlje, se priključil NOG ter izdal izjavo ter javni poziv domobrancem, da se priključijo NOV.³² Največ posla pa si je s tem v zvezi zadal tretji bivši minister, dr. Miha Krek, čeprav v nasprotnem smislu kot prva dva. Večkrat je opozarjal n. pr. poslanika Velike Britanije pri kraljevski vladi Georgea

²⁸ Metod Mikuž, Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji. V. knjiga, Ljubljana 1973, str. 56; ZA RSNZ, Rupnikov proces, št. 1969, 1970.

²⁹ A IZDG, fasc. 279/IV, depeša 4. 5. 1945.

³⁰ Boris Mlakar, Domobranstvo na Primorskem, str. 194-197.

³¹ Slovenski poročevalec 15. 9. 1944; Arhiv Jugoslavije 103-13-106, Kuhar Gabrovšku 5. 9. 1944; Dr. Kuharjevi govori iz Londona. Vestnik XI/1960, št. 6, str. 102-114; XII/1961, št. 1, str. 5-9; A IZDG, Zbirka Alojza Ilije, fasc. 1; 2/II; Jutro 16. 9. 1944; A IZDG, fasc. 282/IV, z. št. 5148, 11. 9. 1944.

³² A IZDG, fasc. 441/I; fasc. 457/IIa; A IZDG, Zbirka Marijana Breclja, fasc. B/I; Public Record Office, FO 371/44262, FO 371/44384.

Rendela na problematiko protikomunističnega boja v Jugoslaviji.³³ Imel je pisne stike z Alexandrom glede položaja v Sloveniji in njene bodoče ureditve.³⁴ Njegova najvažnejša tozadevna interevencija pa naj bi bila depeša, ki jo je jeseni 1944 prek Mihailovičeve radijske postaje poslal generalu Prezlju, da bi jo oddal domobranskemu vodstvu. Vsebina depeše naj bi se glasila: »Obstoji nevarnost, da bodo domobranci po vojni izročeni titovcem. Zato naj domobranske edinice gredo v ilegalo. Eno zimo bodo že vzdržali.« Prezelj je v svojih spominih trdil, da je z vsebino depeše osebno seznanil poveljnika Organizacijskega štaba Slovenskega domobranstva Franca Krenerja, kar pa je ta zanikal.³⁵ Ne glede na to, kaj je bilo s tem, pa je ostajala resnica, da so domobranci še naprej do konca vojne ostali v »legali« in pomagali Nemcem v boju proti NOG. Krek je svoje intervencije pri zavezniških oblasteh pomnožil maja 1945, v zvezi z v domovino vrnjenimi domobranci spet 7. junija in še kasneje, vendar je bilo takrat za domobrance že prepozno.

DIE SLOWENISCHE GEGENREVOLUTION MIT BESONDERER HINSICHT AUF

DAS KRIEGSENDE

Zusammenfassung

Der Autor stellt in seiner Abhandlung auf der Grundlage verschiedener Archivquellen und Emigrationsliteratur in Kürze die Bemühungen politischer und militärischer Faktoren im Lager slowenischer Gegenrevolution vor, die Besetzung Sloweniens seitens der Nationalen Befreiungsarmee bei Kriegsende zu verhindern. In dieser Hinsicht entstand eine enge Zusammenarbeit zwischen den slowenischen und serbischen politischen Faktoren, die von Dimitrije Ljotić geführt wurden und deren Ziel die Endbesetzung Sloweniens seitens anglo-amerikanischer Kräfte war. Gleichzeitig würde die slowenisch-serbische Aktion in Slowenien die Legitimität wiederholt König Peter und General Dražo Mihailović erteilen, was die Möglichkeit für die Wiederherstellung des Königreichs Jugoslawien und die Verhinderung eines endgültigen Siegs von Tito schaffen würde. In politischer Sicht hat in der Heimat der Nationale Ausschuß für Slowenien diese Aktivitäten geführt, der unter anderem die Slowenische Heimwehr, die slowenischen »četniki«, sowie verschiedene illegale Formation in die Slowenische nationale Armee organisierte. Er hat auch die s. g. nationale Aussage vom 29. Oktober 1944 formuliert und den verbündeten Mächten Aufforderungen im Sinne obiger Ziele verschickt. Der zweite wichtige Gesichtspunkt der Aktivitäten gegenrevolutionärer Führung, im Falle, es würde nicht zu einer Besetzung Sloweniens seitens Verbündeter kommen, war die Lösung der Slowenischen Heimwehr vor der Gefahr, in die Arme von Partisanen zu fallen. Hier führte auch der ehemalige Minister Dr. Miha Krek in Rom Bestrebungen. Doch die Front näherte sich, und auch die Sitzung des Slowenischen Bundes in Tabor in Ljubljana am 3. Mai 1945 und die Ernennung des Vereinten Sloweniens innerhalb des Föderativen Königreichs Jugoslawien haben der für die Gegenrevolution negativen Lauf der Ereignisse nicht gebremst. Die geplante Trennung von den Deutschen ist auch am Ende an und für sich nicht gelungen und die Slowenische nationale Armee musste sich zusammen mit den übrigen jugoslawischen Kollaborateuren teilweise nach Friaul, größtenteils nach Kärnten zurückziehen. Die Letzteren haben die Engländer Ende Mai 1945 nach Jugoslawien zurückgeschickt.

³³ Dokument iz težkih časov. Vestnik XXII/1971, št. 5-6, str. 154, 155; Jože Košiček, Dokument iz arhiva dr. Kreka. Zbornik Svobodne Slovenije 1970, str. 84-86; Dokumenti dr. Krekove delavnosti v emigraciji. Zbornik Svobodne Slovenije 1973-1975, str. 196-219.

³⁴ Arso Milatović, Pet diplomatskih misija. Rim-Sofija-Tirana. Zagreb-Beograd 1985, str. 18, 19; Pismo maršala Alexandra dr. Kreku. Vestnik XXXIII/1983, št. 1, str. 53.

³⁵ Gradivo k Vetrinju. Vestnik XVII/1966, št. 1-2, str. 32-35; št. 10-12, str. 239-241; Tine Debeljak, Zapiski ob robu k dobi pred dvajsetimi leti. Zbornik Svobodne Slovenije 1967, str. 101, 102.